Quarterly Journal of Nahj ul-Balagha Research
Vol. 13, No. 52, Winter 2026
DOI: 10.22084/nahj.2026.32714.3304

Political Rationality in Nahj ul-Balaghah and Its Relation to Contemporary Political Development

(Research Articl)

Ali Moradi Bahmaei[1*]

Submission Date: 9 June 2025 **Revision Date:** 27 July 2025
Acceptance Date: 11 September 2025
(Page 71-100)

Abstract

In contemporary Islamic societies, political development - as a key pillar of good governance - faces a fundamental tension between the instrumental and technocratic rationality of modern theories and the ethical and divine rationality of the Islamic tradition. This study aims to explain the components of political rationality in Nahj ul-Balaghah and to examine its relation to the indicators of contemporary political development. Accordingly, the main research questions addressed in the present study are: What are the characteristics of political rationality in Nahj al-Balaghah, and how can they serve as a foundation for indigenous political development in Islamic societies? Employing a qualitative content analysis method with an analytical–interpretive approach, the study analyzes selected sermons, letters, and aphorisms from Nahj ul-Balaghah related to politics, justice, and social responsibility, and compares them with theories of rationality (e.g., Weber, Habermas) and political development (e.g., Huntington, Pye). The findings reveal that rationality in Nahj ul-Balaghah is not merely instrumental or functional but grounded in divine values, centered on justice, and oriented toward human perfection. Components such as social justice, meritocracy, conscious public participation, and the accountability of rulers constitute the structure of Alawi rationality. Consequently, political rationality in Nahj ul-Balaghah presents an integrative model of religious rationality and social efficiency that can serve as both a theoretical and a practical foundation for

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Imam Hossein University, Tehran, Iran
*: Corresponding Author: **Email:** moradialijan@gmail.com

How to cite this article: Moradi Bahmaei, A. (2026). Political Rationality in Nahj al-Balaghah and Its Relation to Contemporary Political Development. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(52), 71-100. https://doi.org/10.22084/nahj.2026.32714.3304

political development in contemporary Islamic societies.
Keywords: Nahj ul-Balaghah, Political Rationality, Political Development, Justice, Alawi Governance.

Extended Abstract

1. Introduction

Political development has become one of the central concepts in contemporary political science, particularly in discussions on governance, legitimacy, participation, accountability, and the rule of law. Classical political development theories emphasized institutional differentiation, bureaucratic rationalization, governmental effectiveness, and political participation as the principal indicators of modernization. Scholars including Samuel Huntington, Lucian Pye, Almond, and Powell interpreted political development mainly through institutional capacity and administrative performance.

However, these theories largely emerged within the epistemological framework of modern secular rationality, where political legitimacy is primarily associated with institutional efficiency and procedural effectiveness. Such approaches have contributed significantly to comparative politics but often provide limited explanations for the ethical foundations of governance, public trust, and moral legitimacy.

The contemporary Islamic world requires a different perspective because governance is inseparable from religious values, justice, and ethical responsibility. Nahj ul-Balaghah represents one of the richest Islamic sources for political thought, presenting Imam Ali's model of governance through sermons, letters, and aphorisms. The central question of the present study is not whether Nahj ul-Balaghah resembles modern political theories, but how its conception of political rationality contributes to an indigenous understanding of political development capable of addressing contemporary governance challenges.

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this study is based on the premise that Alawi political rationality originates from Tawhid (Divine Unity), which functions simultaneously as the ontological, epistemological, and ethical foundation of governance. Unlike modern political rationality, which generally derives legitimacy from autonomous human reason and institutional functionality, Alawi rationality understands political authority as a divine trust (amanah) exercised for justice and public welfare.

Within this Tawhidi worldview, justice is the practical manifestation of Divine Unity in political and social life. Accountability arises from human responsibility before both God and society, while human dignity provides the ethical basis for political rights and participation. Consequently, justice, accountability, consultation (shūrā), and conscious participation form interconnected dimensions of one comprehensive political rationality.

To avoid reducing Western political thought to a single model, the article distinguishes among three influential conceptions of rationality. Instrumental rationality (Max Weber) emphasizes efficiency and the optimization of means toward predetermined ends. Communicative rationality (Jürgen Habermas) criticizes the ethical limitations of instrumental rationality by grounding legitimacy in dialogue and mutual understanding. Reflexive rationality (Anthony Giddens) highlights institutional self-reflection and the continuous reconstruction of political practices in modern societies.

The comparison developed in this article is, therefore, a critical dialogue between two intellectual traditions with different ontological and epistemological assumptions. Rather than interpreting Nahj ul-Balaghah through modern categories, the study reconstructs its internal conceptual structure before comparing it with contemporary governance theories.

3. Method

The present study adopts a qualitative analytical-interpretive method based on documentary and library research. The analytical unit consists of seventy textual passages selected from Nahj ul-Balaghah that explicitly address governance, justice, political authority, consultation, accountability, rights, and ethical leadership.

The selection of texts followed three criteria: conceptual relevance to political governance, recurrence in classical commentaries, and significance for contemporary political development debates. Data were analyzed through qualitative content analysis in three stages. First, linguistic coding identified recurring political concepts including justice, reason, trust, rights, consultation, and responsibility. Second, semantic coding organized these concepts into broader analytical categories representing dimensions of Alawi political rationality. Third, discursive interpretation examined the relationships among these categories and reconstructed an integrated model of governance grounded in Tawhidi political thought.

To increase methodological rigor and reduce subjective interpretation, the extracted concepts were compared with authoritative commentaries on Nahj ul-Balaghah and major works in Islamic political philosophy.

4. Discussion

The findings indicate that political rationality in Nahj ul-Balaghah integrates ethics and governance within a unified Tawhidi framework. Justice appears as the operational criterion for exercising political authority and establishing legitimate governance. Imam Ali's Letter 53, addressed to Malik al-Ashtar, demonstrates that governmental legitimacy depends upon justice, equality before law, protection of public rights, and resistance against favoritism and corruption.

A second finding concerns moral accountability. Political authority is portrayed as a divine trust rather than personal ownership of power. Consequently, rulers are accountable simultaneously before God and the people, creating a dual

dimension of responsibility that strengthens legitimacy through ethical commitment and public trust rather than administrative control alone.
The third dimension is conscious public participation. Consultation in Nahj ul-Balaghah is not merely a managerial instrument but an ethical obligation recognizing citizens as rational participants in governance. Although this conception shares procedural similarities with Habermas's communicative rationality, its philosophical foundation differs because dialogue is grounded in Tawhid, justice, and moral responsibility rather than secular public reason.
The study also demonstrates that Western rationality should not be reduced to instrumental rationality alone. Habermas and Giddens themselves criticize instrumental rationality and propose communicative and reflexive alternatives. Nevertheless, these models remain rooted in modern secular epistemology, whereas Alawi political rationality integrates reason, revelation, ethics, and justice within one comprehensive worldview.

Table 1. Conceptual Correspondence between Alawi Political Rationality and Contemporary Political Development

Components of Alawi Political Rationality	Political Development Indicators
Tawhid-based Justice	Rule of Law and Political Legitimacy
Moral Accountability	Governmental Accountability and Public Trust
Consultation (Shūrā)	Participatory Decision-Making and Deliberation
Conscious Public Participation	Sustainable Political Participation
Human Dignity and Moral Responsibility	Good Governance and Ethical Political Order

This conceptual model shows that Tawhid constitutes the foundational layer of political rationality, while justice, accountability, consultation, and participation operate as interconnected mechanisms for achieving legitimate and sustainable political development.

5. Conclusion

This study concludes that political rationality in Nahj ul-Balaghah is fundamentally different from purely instrumental models of political rationality because it is rooted in Tawhid, justice, human dignity, and moral responsibility. Justice functions as the operational foundation of governance, accountability guarantees legitimacy through ethical commitment, and conscious participation transforms citizens into active partners in political governance.
The comparative analysis demonstrates that the relationship between Alawi political rationality and modern political development theories should be understood as a critical dialogue, not conceptual equivalence. While modern theories emphasize institutional effectiveness, communicative legitimacy, or reflexive modernization, Alawi rationality integrates political effectiveness with ethical legitimacy within a Tawhidi worldview.

Accordingly, the article proposes an indigenous framework for political development in Islamic societies based on three interconnected principles: justice as the foundation of the rule of law, accountability as the basis of legitimate governance, and conscious participation as the source of sustainable political development. This framework contributes to contemporary debates on governance by combining ethical values with institutional effectiveness and provides a theoretical basis for future research on Alawi governance and Islamic models of political development.

References (In Persian)

- Delshad Tehrani, M. (2003). Dowlat-e Aftab: Pazhuheshi dar Sireh-ye Hokumati-ye Imam Ali (AS) [The Government of the Sun: A Study of Imam Ali's Political Governance]. Tehran: Darya Publications.
- Farabi, A. N. (2000). Ara' Ahl al-Madinah al-Fadilah [The Opinions of the People of the Virtuous City]. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Jafari, M. T. (2003). Tarjomeh va Tafsir-e Nahj al-Balaghah [Translation and Commentary on Nahj al-Balaghah]. Tehran: Daftar Nashr-e Farhang-e Islami.
- Motahhari, M. (1991). Sayri dar Nahj al-Balaghah [A Survey of Nahj al-Balaghah]. Tehran: Sadra Publications.
- Nasir al-Din Tusi, K. (2006). Akhlaq-e Naseri [Nasirean Ethics]. Tehran: Kharazmi Publications.

References (In Arabic)

- Al-Radi, Al-Sharif. (1994). Nahj al-Balaghah. Edited by Subhi al-Salih. Qom: Dar al-Hijrah.
- Ibn Abi al-Hadid. (1998). Sharh Nahj al-Balaghah. Qom: Ayatollah Marashi Library.
- Ibn Maytham al-Bahrani. (1996). Sharh Nahj al-Balaghah. Qom: Daftar Tablighat-e Islami.

References (In English)

- Giddens, A. (1990). The Consequences of Modernity. Stanford University Press.
- Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society. Beacon Press.
- Huntington, S. P. (1968). Political Order in Changing Societies. Yale University Press.
- Pye, L. W. (1971). Aspects of Political Development. Boston: Little, Brown and Company.
- Taylor, C. (1989). Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Harvard University Press.
- Weber, M. (1978). Economy and Society. University of California Press.

فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه
سال سیزدهم، شماره ۵۲، زمستان ۱۴۰۴
DOI: 10.22084/nahj.2026.32714.3304

(مقاله پژوهشی)

عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه و نسبت آن با توسعه سیاسی معاصر

علی مرادی بهمئی[۱*]

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵
پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰
(از ص ۷۱ تا ۱۰۰)

چکیده

در جوامع اسلامی معاصر، توسعه سیاسی به‌مثابه یکی از ارکان حکمرانی مطلوب، با چالشی بنیادین میان «عقلانیت ابزاری و تکنوکراتیک» نظریه‌های مدرن و «عقلانیت اخلاقی و الهی» سنت اسلامی مواجه است. پژوهش حاضر با هدف تبیین مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه و بررسی نسبت آن با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر انجام شده است. پرسش اصلی این است که عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه چه ویژگی‌هایی دارد و چگونه می‌تواند مبنایی برای توسعه سیاسی بومی در جوامع اسلامی فراهم آورد؟ این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد تحلیلی– تفسیری انجام شده است. داده‌های تحقیق از گزینش و تحلیل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه مرتبط با سیاست، عدالت و مسئولیت اجتماعی به‌دست‌آمده و با نظریه‌های عقلانیت (وبر، هابرماس) و توسعه سیاسی (هانتینگتون، پای) تطبیق داده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عقلانیت در نهج‌البلاغه نه صرفاً ابزاری و کارکردی، بلکه مبتنی بر ارزش‌های الهی، عدالت‌محور و ناظر به تعالی انسان است. مؤلفه‌هایی چون عدالت اجتماعی، شایسته‌سالاری، مشارکت آگاهانه مردم و مسئولیت‌پذیری حاکمان، ساختار عقلانیت علوی را شکل می‌دهند. در نتیجه، عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه الگویی ترکیبی از عقلانیت دینی و کارآمدی اجتماعی ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای نظری و عملی توسعه سیاسی در جوامع اسلامی معاصر قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: نهج‌البلاغه، عقلانیت سیاسی، توسعه سیاسی، عدالت، حکمرانی علوی.

۱. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه امام حسین(ع)، تهران، ایران
*: نویسنده مسئول
Email: moradialijan@gmail.com

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر، مفهوم توسعه سیاسی به یکی از مهم‌ترین مباحث علوم سیاسی و مطالعات حکمرانی تبدیل شده است. توسعه سیاسی معمولاً با مؤلفه‌هایی نظیر حاکمیت قانون، مشارکت سیاسی، پاسخگویی، مشروعیت، کارآمدی نهادی و گسترش حقوق شهروندی شناخته می‌شود و از مهم‌ترین شاخص‌های ارزیابی کیفیت نظام‌های سیاسی به‌شمار می‌آید. با این‌حال، بخش عمده ادبیات توسعه سیاسی در بستر نظریه‌های غربی شکل گرفته و بر مبانی معرفتی خاصی استوار است که اغلب بر عقلانیت ابزاری، کارآمدی تکنوکراتیک و مدیریت عقلانی منابع تأکید دارند (Huntington, 1968: 34؛ Almond and Powell, 1978: 67). این رویکرد اگرچه در تبیین برخی ابعاد توسعه سیاسی موفق بوده است، اما در بسیاری از موارد نسبت به ابعاد اخلاقی، معنوی و ارزشی سیاست توجه کمتری نشان داده است.

در مقابل، اندیشه سیاسی اسلامی از آغاز شکل‌گیری خود، پیوندی عمیق میان عقل، اخلاق و سیاست برقرار کرده است. در این سنت فکری، عقلانیت صرفاً ابزاری برای دستیابی به اهداف سیاسی نیست، بلکه وسیله‌ای برای تحقق عدالت، هدایت جامعه و تأمین خیر عمومی به‌شمار می‌رود. در میان منابع اسلامی، نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متون سیاسی و حکمرانی، تصویری جامع از رابطه عقلانیت، عدالت، مسئولیت و مشارکت اجتماعی ارائه می‌دهد. آموزه‌های سیاسی امام علی(ع) در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه، الگوی متمایزی از حکمرانی را ترسیم می‌کند که در آن اخلاق، عدالت و عقلانیت درهم‌تنیده‌اند و از یکدیگر جدایی‌ناپذیرند (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳؛ خطبه/۲۱۶).

در اندیشه اسلامی، عقلانیت هرگز مستقل از جهان‌بینی توحیدی تعریف نمی‌شود، بلکه عقل، عدالت، اخلاق و سیاست همگی در منظومه توحیدی معنا پیدا می‌کنند. از منظر امام علی(ع)، توحید صرفاً یک اصل اعتقادی نیست، بلکه بنیاد تمامی مناسبات اجتماعی و سیاسی است و مشروعیت قدرت، عدالت اجتماعی، حقوق مردم و مسئولیت حاکمان همگی از آن سرچشمه می‌گیرند. ازاین‌رو، فهم عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه بدون توجه به مبنای توحیدی آن، تصویری ناقص از اندیشه سیاسی علوی ارائه خواهد کرد (نهج‌البلاغه، خطبه/۱، خطبه/۱۹۳؛ مطهری، ۱۳۷۰).

تحولات سیاسی و اجتماعی جهان اسلام در عصر حاضر نیز ضرورت بازخوانی این میراث فکری را دوچندان کرده است. بسیاری از جوامع اسلامی از یک‌سو با چالش‌های توسعه سیاسی، کاهش اعتماد عمومی، ضعف پاسخگویی و بحران مشروعیت مواجه‌اند و از سوی دیگر در جست‌وجوی الگوهای بومی و متناسب با ارزش‌های فرهنگی و دینی خود هستند. در چنین شرایطی، بررسی ظرفیت‌های نظری نهج‌البلاغه برای ارائه الگویی از عقلانیت سیاسی که بتواند میان اخلاق، عدالت و کارآمدی پیوند برقرار کند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و می‌تواند افق‌های جدیدی را در مطالعات توسعه سیاسی اسلامی بگشاید.

۱-۱. بیان مسئله

یکی از مباحث اساسی در علوم سیاسی معاصر، نسبت میان عقلانیت و توسعه سیاسی است. بسیاری از نظریه‌های توسعه سیاسی بر این فرض استوارند که پیشرفت سیاسی و نهادی در گرو گسترش عقلانیت در مدیریت امور عمومی، افزایش کارآمدی ساختارهای حکومتی و نهادینه شدن قواعد سیاسی است. با این حال، نوع عقلانیتی که در بخش مهمی از این نظریه‌ها مطرح می‌شود، عقلانیتی عمدتاً ابزاری و تکنوکراتیک است که هدف اصلی آن افزایش بهره‌وری، کنترل و مدیریت کارآمد منابع و ساختارهاست (Weber, 1978: 215). چنین رویکردی اگرچه در ارتقای ظرفیت‌های اجرایی دولت‌ها مؤثر بوده، اما همواره با این انتقاد مواجه شده است که نسبت آن با عدالت، اخلاق و ارزش‌های انسانی چندان روشن نیست.

در برابر این رویکرد، سنت اسلامی و به‌ویژه اندیشه سیاسی امام علی(ع) در نهج‌البلاغه، از نوع دیگری از عقلانیت سخن می‌گوید که می‌توان آن را «عقلانیت اخلاقی و الهی» نامید. در این نگرش، عقل نه تنها ابزار اداره جامعه، بلکه وسیله تشخیص حق، تحقق عدالت و هدایت انسان به‌سوی کمال است. بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه، سیاست زمانی عقلانی تلقی می‌شود که در خدمت عدالت، رعایت حقوق مردم، مسئولیت‌پذیری حاکمان و خیر عمومی قرار گیرد (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۵؛ نامه ۵۳)؛ بنابراین، عقلانیت در اندیشه علوی دارای ابعاد اخلاقی و ارزشی است و نمی‌توان آن را صرفاً به محاسبات فنی و مدیریتی تقلیل داد.

از سوی‌دیگر، توسعه سیاسی در جهان اسلام غالباً با چالش انتقال و اقتباس الگوهای غربی مواجه بوده است. بسیاری از این الگوها بدون توجه کافی به زمینه‌های فرهنگی، دینی و تاریخی جوامع اسلامی طراحی شده‌اند و به همین دلیل در برخی موارد نتوانسته‌اند پاسخگوی نیازها و انتظارات این جوامع باشند. در چنین فضایی، ضرورت دارد ظرفیت‌های موجود در منابع اسلامی برای بازتعریف مفاهیم توسعه سیاسی مورد بررسی قرار گیرد. نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از غنی‌ترین متون سیاسی اسلامی، می‌تواند زمینه مناسبی برای استخراج مؤلفه‌های یک الگوی بومی از عقلانیت سیاسی فراهم آورد که هم با ارزش‌های اسلامی سازگار باشد و هم بتواند به تحقق توسعه سیاسی کمک کند.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه دارای چه مؤلفه‌هایی است و این مؤلفه‌ها چه نسبتی با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر دارند؟ به بیان دیگر، آیا می‌توان از دل آموزه‌های سیاسی امام علی(ع)، الگویی نظری برای توسعه سیاسی استخراج کرد که ضمن حفظ هویت دینی و اخلاقی، با مفاهیمی چون حاکمیت قانون، پاسخگویی، مشارکت سیاسی و کارآمدی حکمرانی نیز همخوانی داشته باشد؟ پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این پرسش و تبیین ظرفیت‌های عقلانیت علوی برای بازاندیشی در نظریه توسعه سیاسی است.

۱-۲. پیشینه پژوهش و خلأ علمی

پژوهش‌های متعددی به بررسی ابعاد اخلاقی، مدیریتی و اجتماعی نهج‌البلاغه پرداخته‌اند، اما مفهوم «عقلانیت سیاسی» کمتر به‌صورت نظام‌مند مورد تحلیل قرار گرفته است. بیشتر آثار موجود، عقلانیت را با عدالت یا زهد درآمیخته‌اند و به نسبت آن با توسعه سیاسی نپرداخته‌اند.

به‌عنوان‌مثال خسروپناه (۱۳۸۴) در کتاب «جامعه علوی در نهج‌البلاغه»، به ارائه یک بررسی جامع و مبنایی از ابعاد مختلف اندیشه و سیره امام علی(ع) در نهج‌البلاغه اقدام کرده است. این اثر پس از معرفی ساختار و تاریخچه نهج‌البلاغه، به مسائل کلیدی مانند قلمرو دین در سنت علوی، اصول تربیتی و به‌طور ویژه «سیاست علوی» می‌پردازد. نویسنده در بخش سیاست، به تبیین موضوعاتی چون اصلاحات، وظایف حکومت، مواضع سیاسی امام و مشروعیت حکومت از دیدگاه ایشان می‌پردازد و در قالب پرسش و پاسخ، خوانشی نظام‌مند از اندیشه سیاسی علوی ارائه می‌دهد.

آل‌غفور (۱۳۸۹) در پژوهش خود با عنوان «مؤلفه‌های توسعه سیاسی در نهج‌البلاغه»، به بررسی پیوند بین آموزه‌های دینی اسلام و مفهوم توسعه سیاسی می‌پردازد. این تحقیق با این پیش‌فرض که دین و سیاست در اسلام جدایی‌ناپذیر هستند، استدلال می‌کند که نهج‌البلاغه به‌عنوان گنجینه‌ای از سخنان امام علی(ع)، می‌تواند اصول و شاخص‌هایی برای پیشرفت و توسعه سیاسی ارائه دهد. نویسنده با تحلیل فرمایشات امام علی(ع)، در پی استخراج این مؤلفه‌ها برآمده و نشان می‌دهد که چگونه این متن دینی می‌تواند چارچوبی برای توسعه سیاسی در یک جامعه اسلامی فراهم کند.

کریمی و همکاران (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای با عنوان «مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی مردم بر اساس نظام حق و تکلیف در نهج‌البلاغه»، بر مفهوم «عقلانیت سیاسی» به‌عنوان محور تعامل سازنده مردم با حکومت تمرکز کرده‌اند. این پژوهش با به‌کارگیری رویکرد کیفی و روش نظریه داده‌بنیاد، به استقراء مؤلفه‌های حقوق زمامدار بر مردم از منظر نهج‌البلاغه پرداخته است. یافته‌های ایشان نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی همچون «بصیرت»، «ثبات»، «جهاد در راه خدا»، «مسئولیت اجتماعی»، «اطاعت و حمایت از زمامدار» از بارزترین شاخص‌های عقلانیت سیاسی در نظام فکری امام علی(ع) هستند که شناخت آن‌ها می‌تواند به تعاملی خردمندانه‌تر بین ملت و حکومت بینجامد.

رشیدی‌نژاد (۱۴۰۳) در مقاله «مبانی عقلانیت سیاسی تمدن‌ساز علوی در نهج‌البلاغه»، به تبیین مفهومی فراتر از عقلانیت متعارف به نام «عقلانیت تمدن‌ساز» اقدام کرده است. این نوشتار با استناد به سیره و سخن امام علی(ع)، کنش‌های سیاسی ایشان را در بالاترین مرتبه این نوع عقلانیت تحلیل می‌کند. نویسنده مبانی نظری این عقلانیت را در مؤلفه‌هایی مانند «محوریت حق و باطل»، «به رسمیت شناختن اختیار مردم»، «ریشه‌یابی وحیانی مشکلات اجتماعی» و «مبارزه با انحراف» جست‌وجو کرده و آن را معیار عمل سیاسی امام در نقاط عطف تاریخ اسلام می‌داند.

جمشیدی و پروانه‌زاد (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بازتاب اندیشه و منش سیاسی امام علی(ع) در آیینه خطبه شقشقیه»، به تحلیل این خطبه محوری به‌عنوان آیینه‌ای تمام‌نما از تحولات سیاسی-

اجتماعی صدر اسلام پرداخته‌اند. این مطالعه با به‌کارگیری چارچوب روشی «هرمنوتیک عام» شلایرماخر، در پی کشف پیوندهای معنایی بین خطبه شقشقیه و کلیت میراث فکری امام علی(ع) است. نتایج تحقیق مؤید این فرضیه است که وحدت نظر و عمل در سیره امام، در قالب «سیاست متعالی» و «صیانت ذات» تجلی یافته که رکن اصلی رهبری در یک جامعه دینی محسوب می‌شود.

لشکر بلوکی و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله «چارچوب معرفتی اعمال قدرت در حکمرانی خوب از منظر حضرت علی(ع)»، به بررسی مکانیسم‌های تحدید قدرت و جلوگیری از خودکامگی حاکمان از رهگذر سیره علوی می‌پردازند. این تحقیق با روش توصیفی- تحلیلی و با مطالعه فرازهای نهج‌البلاغه و فضای تاریخی عصر امام، چارچوبی برای حکمرانی خوب استخراج کرده که بر سه پایه «حسن تدبیر»، «مدیریت زمان و مکان» و «تلفیق قدرت نرم و سخت» استوار است. نویسندگان خطوط کلی حکومت‌داری امام را «عدالت محوری» و «اعتدال‌گرایی» و خطوط قرمز را «استبداد» و «انحصارطلبی» معرفی می‌کنند.

زمانی‌نژاد و توکلی (۱۴۰۴) در مطالعه خود با عنوان «الگوی مشارکت دولت و مردم در مدیریت اسلامی مبتنی بر تعالیم نهج‌البلاغه»، به طراحی یک الگوی سه‌لایه برای مشارکت اثربخش می‌پردازند. این پژوهش که با روش تحلیل مضمون انجام‌شده، نشان می‌دهد که مشارکت بهینه از لایه‌های «مؤلفه‌های فلسفی و بینشی»، «پیش‌شرط‌های ضروری» و «وظایف و تکالیف طرفین» تشکیل می‌شود. بر این اساس، توجه همزمان به تمامی این لایه‌ها برای تحقق مشارکت واقعی بین دولت و مردم در یک جامعه اسلامی مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه ضروری است.

جمع‌بندی مقالات فوق نشان می‌دهد که نهج‌البلاغه به‌عنوان متنی بنیادین، الگویی از «عقلانیت سیاسی» را ارائه می‌کند که بر محوریت حق، عدالت، مسئولیت‌پذیری و مشارکت مبتنی بر تکلیف استوار است. این عقلانیت که در مقالات با عناوینی چون «عقلانیت تمدن‌ساز» (رشیدی‌نژاد)، «عقلانیت مبتنی بر حق و تکلیف» (کریمی و همکاران) و «سیاست متعالی» (جمشیدی و پروانه‌زاد) برجسته شده، در تقابل با عقلانیت ابزاری صرف قرار دارد و هدف آن، تأسیس نظم سیاسی اخلاق‌مدار و مردم‌بنیاد است.

نسبت این عقلانیت با توسعه سیاسی معاصر در این است که مؤلفه‌های استخراج‌شده از نهج‌البلاغه- مانند عدالت محوری به‌عنوان چارچوب تحدیدکننده قدرت (لشکر بلوکی)، مشارکت سه‌لایه مردم و دولت (زمانی‌نژاد و توکلی) و شاخص‌های توسعه سیاسی مانند بصیرت و مسئولیت‌پذیری (آل غفور و کریمی)- می‌تواند پاسخی برای چالش‌های توسعه در جوامع معاصر، ازجمله بحران مشروعیت، فساد اداری، استبداد و شکاف دولت- ملت باشد. در نتیجه، این مجموعه پژوهش‌ها استدلال می‌کنند که عقلانیت سیاسی علوی نه‌تنها یک نظریه تاریخی، بلکه چارچوبی زنده و کارآمد برای طراحی مدلی بومی از توسعه سیاسی است که می‌تواند توسعه پایدار و اصیل را در تعامل با ارزش‌های دینی و بومی جامعه اسلامی میسر سازد.

با وجود غنای پژوهش‌های موجود در استخراج مؤلفه‌های عقلانیت و توسعه سیاسی از نهج‌البلاغه، خلأ اصلی در ارائه یک «الگوی نظام‌مند و یکپارچه» که بتواند ارتباط منطقی بین مبانی عقلانی، ساختار حکمرانی، مکانیسم‌های مشارکت و شاخص‌های توسعه سیاسی در منظومه فکری امام علی(ع) را ترسیم

کند، به وضوح احساس می‌شود. پژوهش‌های پیشین اغلب به بررسی جزئی و پراکنده مفاهیم اکتفا کرده‌اند و فاقد نگاهی کل‌نگر و کاربردی برای پاسخگویی به مسائل پیچیده حکمرانی در جوامع اسلامی معاصر هستند؛ بنابراین، ضرورت دارد پژوهشی با رویکردی تلفیقی و نظام‌مند انجام پذیرد که با ترکیب یافته‌های موجود در قالب یک مدل مفهومی منسجم، نه‌تنها گامی در رفع پراکندگی مطالعات پیشین بردارد، بلکه الگویی عملیاتی را در اختیار سیاستگذاران و نظریه‌پردازان قرار دهد تا بتوانند بر مبنای عقلانیت سیاسی علوی، راهبردهای مشخصی برای نیل به توسعه سیاسی اصیل و بومی طراحی نمایند.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت انجام این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که بسیاری از جوامع اسلامی در دهه‌های اخیر با چالش‌هایی نظیر ضعف اعتماد عمومی، کاهش سرمایه اجتماعی، ناکارآمدی برخی ساختارهای سیاسی، فساد اداری و بحران مشروعیت مواجه بوده‌اند. در چنین شرایطی، تکیه صرف بر الگوهای وارداتی توسعه سیاسی نمی‌تواند پاسخگوی همه نیازهای این جوامع باشد. ازاین‌رو، بازخوانی منابع اصیل اسلامی و استخراج مبانی نظری حکمرانی از متونی همچون نهج‌البلاغه، ضرورتی علمی و عملی محسوب می‌شود. بررسی عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه می‌تواند زمینه شکل‌گیری الگویی بومی و متناسب با ارزش‌های اسلامی را فراهم سازد و به غنای ادبیات توسعه سیاسی در جهان اسلام کمک کند.

اهمیت این پژوهش در آن است که می‌کوشد میان دو حوزه مهم و کمتر پیوندخورده، یعنی «اندیشه سیاسی علوی» و «نظریه‌های توسعه سیاسی معاصر»، ارتباطی نظام‌مند برقرار کند. این پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیمی مانند عدالت، مسئولیت‌پذیری، مشارکت آگاهانه و پاسخگویی که در نهج‌البلاغه مورد تأکید قرار گرفته‌اند، قابلیت تبدیل شدن به شاخص‌های عملی توسعه سیاسی را دارند. از این منظر، نتایج پژوهش می‌تواند علاوه بر توسعه ادبیات نظری حکمرانی اسلامی، برای سیاست‌گذاران، پژوهشگران و نهادهای تصمیم‌گیر در طراحی الگوهای بومی حکمرانی و توسعه سیاسی در جوامع اسلامی نیز سودمند باشد.

۲. چارچوب نظری پژوهش

در پژوهش‌های نوین علوم سیاسی، دو مفهوم بنیادین «عقلانیت» و «توسعه سیاسی» همواره محور تحلیل‌های نظری و عملی بوده‌اند. عقلانیت به‌عنوان معیار فهم و تصمیم‌گیری در سیاست و توسعه سیاسی به‌عنوان فرآیند پویایی و نهادینه‌سازی قدرت، درعین‌حال که موضوعات متنوعی را پوشش می‌دهند، همواره با چالش‌های نظری مواجه بوده‌اند. نظریه‌های مدرن توسعه سیاسی، به‌ویژه در رویکردهای غربی، عقلانیت را عمدتاً به‌صورت ابزار سنجش سود و کارآمدی تعریف می‌کنند؛ درحالی‌که در سنت اسلامی، به‌ویژه در اندیشه علوی، عقلانیت مفهومی اخلاقی، عدالت‌محور و معنوی دارد (نهج‌البلاغه، خطبه/۲۱۶؛ نامه/۵۳)؛ بنابراین، مرور تطبیقی این دو جریان فکری، امکان شناسایی نقاط

همپوشانی و گسست میان عقلانیت ابزاری و اخلاقی را فراهم می‌آورد و جایگاه اندیشه علوی را در بازتعریف توسعه سیاسی بومی روشن می‌سازد.

در این چارچوب، هدف این قسمت ارائه تحلیل تطبیقی عقلانیت در اندیشه سیاسی غرب و اسلام، بررسی مفهوم توسعه سیاسی در نظریه‌های کلاسیک و مدرن و شناسایی خلأ پژوهشی در مطالعات مرتبط با نهج‌البلاغه است. همچنین، در پایان مدل مفهومی نظری ارائه می‌شود که مؤلفه‌های محوری عقلانیت علوی را با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر پیوند می‌دهد.

۱-۲. مروری بر مفهوم عقلانیت در اندیشه سیاسی غرب

مفهوم عقلانیت در اندیشه سیاسی مدرن از قرن هجدهم میلادی به بعد، محور اساسی تبیین سیاست و دولت تلقی شد. ماکس وبر در تحلیل جامعه‌شناسی قدرت، تمایزی بنیادین میان عقلانیت ارزشی[1] و عقلانیت ابزاری[2] قائل شد (Weber, 1978: 85).

عقلانیت ابزاری، به معنای محاسبه وسیله در جهت هدف است، درحالی‌که عقلانیت ارزشی، ناظر به التزام کنشگر به اصول اخلاقی و باورهای درونی است، حتی اگر سود و منفعتی در پی نداشته باشد. در نظام‌های مدرن، به‌ویژه در دولت‌های بوروکراتیک، عقلانیت ابزاری بر سایر اشکال عقلانیت غلبه یافته است؛ زیرا کارآمدی، کنترل و نظم را بر ارزش و معنا مقدم می‌دارد.

با وجود دستاوردهای عقلانیت ابزاری در افزایش کارآمدی و نهادسازی، این الگو به دلیل غلبه منطق وسیله-هدف، با چالش‌هایی چون گسست اخلاق از سیاست، تضعیف مشروعیت هنجاری، کالایی‌شدن روابط اجتماعی و کاهش اعتماد عمومی روبه‌رو شده است. همین چالش‌ها زمینه‌ساز شکل‌گیری رویکردهای انتقادی همچون عقلانیت ارتباطی هابرماس و عقلانیت بازاندیشانه گیدنز در اندیشه معاصر غرب شده‌اند (Habermas, 1984; Giddens, 1990).

یورگن هابرماس با نقد عقلانیت ابزاری وبر، نظریه «عقلانیت ارتباطی» را مطرح کرد و بر آن بود که عقلانیت باید در بستر گفت‌وگو، تفاهم و کنش ارتباطی تحقق یابد (Habermas, 1984: 120). از منظر او، عقلانیت زمانی معتبر است که بر پایه گفت‌وگوی برابر و اراده تفاهم شکل گیرد، نه بر مبنای سلطه یا محاسبه صرف. بدین‌سان، سیاست عقلانی در معنای ارتباطی آن، به عرصه تفاهم اجتماعی و مشروعیت اخلاقی بازمی‌گردد.

عقلانیت ابزاری، عقل را وسیله‌ای برای دستیابی به اهداف و افزایش کارآمدی می‌داند، در حالی که عقلانیت اخلاقی—ارتباطی، مشروعیت تصمیم‌های سیاسی را در گرو گفت‌وگوی آزاد، تفاهم عقلانی، رعایت ارزش‌های اخلاقی و احترام به کرامت انسان می‌داند (Habermas, 1984: 253). ازاین‌رو، نقد

1. Wertrationalität
2. Zweckrationalität

عقلانیت ابزاری در اندیشه غرب، به معنای نفی همه سنت عقلانیت غربی نیست، بلکه بیانگر تحول آن به سوی الگوهای ارتباطی و هنجاری است.

آنتونی گیدنز[1] نیز در نظریه ساخت‌یابی، عقلانیت را نه‌تنها ابزاری یا ارتباطی، بلکه ساختاری می‌بیند؛ به این معنا که عقل در سیاست هم عامل و هم ساخت است (Giddens, 1984: 55). از دید او، کنشگران سیاسی همواره در بازتولید ساخت‌های اجتماعی مشارکت دارند و این فرآیند بازاندیشانه، خود نوعی عقلانیت است. بااین‌حال، تمامی این رویکردها در چارچوب عقل سکولار قرار دارند که نسبت آن با اخلاق و معنویت گسسته است. در این دستگاه فکری، سیاست و اخلاق از هم جدا می‌شوند و عقلانیت بیشتر در خدمت حفظ نظم و قدرت است تا هدایت و عدالت (Taylor, 1989: 118).

تفاوت بنیادین میان عقلانیت غربی و عقلانیت علوی در غایت آن نهفته است. درحالی‌که عقلانیت مدرن به کارآمدی و سلطه انسان بر طبیعت و جامعه می‌اندیشد، عقلانیت علوی به هدایت انسان و اصلاح نفس به‌عنوان شرط تدبیر جامعه توجه دارد. این تفاوت در بستر توسعه سیاسی، اهمیت دوچندان می‌یابد؛ زیرا مدل‌های غربی توسعه، بر پایه عقلانیت ابزاری طراحی شده‌اند و اخلاق را به حوزه خصوصی تقلیل داده‌اند. در مقابل، در اندیشه امام علی(ع)، عقل نه ابزار قدرت، بلکه معیار عدالت و وسیله صلاح جامعه است (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۷۶؛ دشتی، ۱۳۸۶: ۲۴۱).

بنابراین، فهم عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه مستلزم نقد عقلانیت ابزاری مدرن و بازگشت به نوعی عقلانیت اخلاقی و توحیدی است که می‌تواند با حفظ جنبه تدبیری عقل، از سقوط آن به ابزار قدرت جلوگیری کند.

۲-۲. مفهوم توسعه سیاسی از منظر نظریه‌پردازان توسعه

نظریه توسعه سیاسی از دهه ۱۹۵۰ میلادی با هدف تبیین فرایند نوسازی جوامع غیرغربی و انتقال الگوهای دموکراسی و بوروکراسی به آن‌ها شکل گرفت. نظریه‌پردازانی چون هانتینگتون، لوسین پای، الموند و پاول، توسعه سیاسی را فرآیند نهادی‌سازی قدرت، مشارکت و مشروعیت تعریف کردند (Almond and Powell, 1978: 45؛ Huntington, 1968: 12).

در این چارچوب، عقلانیت سیاسی به معنای افزایش کارآمدی دولت و کنترل تضادهای اجتماعی تلقی شد. توسعه، بیشتر در قالب شاخص‌هایی چون ثبات سیاسی، رقابت حزبی و مشارکت انتخاباتی سنجیده می‌شد و بُعد اخلاقی آن نادیده گرفته شد (Pye, 1971: 63).

هانتینگتون[2] در اثر معروف خود «نظم سیاسی در جوامع در حال گذار»، توسعه را در گرو قدرت نهادها و اقتدار حکومت می‌دانست، نه آزادی یا عدالت. در این رویکرد، عقلانیت، ابزار نظم است نه ابزار ارزش

1. Anthony Giddens
2. Samuel P. Huntington

(Huntington, 1968: 23). لوسین پای[1]، توسعه سیاسی را فرآیند گسترش آگاهی و مشارکت سیاسی در میان شهروندان تعریف کرد، اما هم‌زمان بر ضرورت انضباط نهادی تأکید داشت. او نیز اخلاق را به بعد فرهنگی فروکاست (Pye, 1971: 92). الموند و پاول[2] نیز توسعه را حاصل کارکردهای سیستم سیاسی می‌دانند؛ یعنی میزان پاسخگویی، استخراج منابع و توزیع عادلانه کالاها و خدمات؛ اما این تعریف نیز به عقلانیت فنی و مدیریتی محدود است (Almond and Powell, 1978: 58).

چنین مفاهیمی از توسعه، در عمل موجب شکل‌گیری نوعی «توسعه بدون معنا» شده‌اند که در آن رشد ساختارها با زوال اخلاق و معنویت همراه است. امام علی(ع) در نامه به مالک اشتر دقیقاً به این نکته اشاره می‌کند که هرگونه سامان سیاسی بدون عدالت و تقوا، به فساد می‌انجامد: «بدان ای مالک! مردم دو دسته‌اند، یا برادر دینی تواند یا همانند تو در آفرینش» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

از این منظر، نقد نظریه‌های توسعه سیاسی غربی نه به‌منزله نفی کارآمدی آن‌ها، بلکه برای تکمیل آن با بُعد اخلاقی و الهی است تا توسعه سیاسی در جوامع اسلامی به توسعه‌ای انسان‌محور تبدیل شود.

۳-۲. جایگاه عقلانیت در فلسفه سیاسی اسلامی

جایگاه عقلانیت در فلسفه سیاسی اسلامی: بخش مهمی از عقلانیت در فلسفه سیاسی اسلامی، به‌ویژه در آثار فارابی و خواجه نصیرالدین طوسی، متأثر از سنت فلسفی ارسطویی و مکتب مشاء است؛ با این حال، این عقلانیت صرفاً بازتولید اندیشه یونانی نیست، بلکه در پرتو مبانی توحیدی، نبوت، وحی و غایت‌شناسی اسلامی بازخوانی و بازسازی شده است. فارابی در آراء اهل **المدینة الفاضلة**، ضمن بهره‌گیری از مفهوم ارسطویی عقل، سیاست را در پیوند با فضیلت، سعادت و هدایت الهی تفسیر می‌کند و بر این باور است که رئیس مدینه فاضله باید علاوه‌بر برخورداری از عقل نظری و عملی، از هدایت وحیانی نیز بهره‌مند باشد تا جامعه را به‌سوی کمال انسانی رهنمون سازد (فارابی، ۱۳۷۹: ۹۷–۱۰۵). خواجه نصیرالدین طوسی نیز در اخلاق ناصری، با تلفیق سنت مشائی و آموزه‌های اسلامی، عقل را نیروی تنظیم‌کننده قوای نفس و مبنای تدبیر عادلانه جامعه معرفی می‌کند و معتقد است که عقل، زمانی به کمال می‌رسد که در پرتو شریعت و فضایل اخلاقی از سلطه شهوت و غضب رهایی یابد (طوسی، ۱۳۸۵: ۱۲۹–۱۲۱). با وجود این، عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه از سطح عقل فلسفی فراتر می‌رود و مستقیماً بر جهان‌بینی توحیدی، عدالت، مسئولیت‌پذیری و پیوند ناگسستنی عقل، اخلاق و وحی استوار است؛ ازاین‌رو، اگرچه اندیشه فارابی و خواجه نصیر حلقه واسط میان فلسفه یونانی و فلسفه سیاسی اسلامی محسوب می‌شود، اما عقلانیت علوی بیش از آنکه بر استدلال فلسفی صرف تکیه داشته باشد، بر هدایت الهی و تحقق عدالت در عرصه حکمرانی تأکید می‌کند (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳؛ خطبه/۲۱۶؛ جعفری، ۱۳۸۲/۱۱:۴۰۲–۳۸۹).

1. Lucian Pye
2. Gabriel Almond and Bingham powell

در اندیشه امام علی(ع)، عقلانیت سیاسی بر مجموعه‌ای از مفروضات بنیادین شامل توحید، کرامت ذاتی انسان، عدالت، مسئولیت‌پذیری و پیوند ناگسستنی عقل و اخلاق استوار است. از این منظر، عقل نه صرفاً ابزار محاسبه و تأمین منافع، بلکه معیار تشخیص حق از باطل، هدایت انسان و تنظیم روابط عادلانه اجتماعی و سیاسی است. امام علی(ع) در حکمت ۳۸ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «إِنَّ أَغْنَى الْغِنَى الْعَقْلُ وَأَكْبَرَ الْفَقْرِ الْحُمْقُ»؛ «سرشارترین توانگری، خردمندی است و بزرگ‌ترین تهیدستی، نادانی» (نهج‌البلاغه، حکمت/۳۸). این بیان نشان می‌دهد که عقلانیت در منظومه فکری علوی، سرمایه‌ای الهی و اخلاقی برای تحقق عدالت و اصلاح جامعه است، نه صرفاً ابزاری برای افزایش کارآمدی یا حفظ قدرت. بر همین اساس، عقلانیت علوی با عقلانیت ابزاری رایج در اندیشه مدرن تفاوت ماهوی دارد؛ زیرا در کنار کارآمدی، تحقق عدالت، صیانت از کرامت انسان، مسئولیت‌پذیری حاکمان و خیر عمومی را نیز دنبال می‌کند. ازاین‌رو، این الگو می‌تواند در مواجهه با چالش‌های معاصر، مانند بحران مشروعیت، کاهش اعتماد عمومی، گسست اخلاق از سیاست و ضعف حکمرانی، ظرفیت نظری و عملی قابل توجهی برای بازاندیشی توسعه سیاسی در جوامع اسلامی فراهم آورد (نهج‌البلاغه، حکمت/۳۸؛ نامه/۵۳؛ خطبه/۲۱۶؛ مطهری، ۱۳۷۰: ۶۸-۷۵؛ جعفری، ۱۳۸۲:۱۱/۳۹۲-۴۰۱).

از منظر امام علی(ع)، سیاست عاقلانه یعنی سیاستی که مردم را به تقوا، انصاف و خدمت به یکدیگر فراخواند، نه به رقابت برای قدرت. در خطبه ۲۱۶ می‌فرماید: «بر شما باد به تقوا و نظم در کارها». این عبارت کوتاه، جوهر عقلانیت سیاسی علوی را بیان می‌کند؛ عقل در خدمت نظم و نظم در خدمت عدالت.

بنابراین، عقلانیت علوی سه ویژگی اساسی دارد: اخلاق‌مداری، عدالت‌محوری و واقع‌گرایی. این عقلانیت، هم از نظر معرفت‌شناختی (به‌عنوان نوری از خداوند) و هم از نظر کارکردی (به‌عنوان مبنای تصمیم‌گیری) با عقلانیت ابزاری متفاوت است (جعفری، ۱۳۸۲: ۲۴۴). چنین نگاهی در فلسفه اسلامی تداوم یافته است؛ از ابن‌سینا تا ملاصدرا، عقل همواره با حکمت عملی و تهذیب نفس گره خورده است. این پیوند، در نهج‌البلاغه به اوج خود می‌رسد؛ زیرا امام علی(ع) عقل را شرط عدالت و سیاست را میدان تحقق عقل می‌داند. بر همین اساس، می‌توان عقلانیت علوی را نوعی عقلانیت توحیدی دانست که در آن تدبیر سیاسی، بازتاب تدبیر الهی در جامعه انسانی است. این مفهوم، مبنای نظری اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

۴-۲. مبانی توحیدی عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه

در منظومه فکری امام علی(ع)، عقلانیت سیاسی را نمی‌توان مستقل از اصل بنیادین توحید تبیین کرد؛ زیرا توحید صرفاً یک آموزه اعتقادی یا کلامی نیست، بلکه زیربنای معرفتی، ارزشی و غایت‌شناختی همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی، ازجمله سیاست و حکمرانی، به‌شمار می‌آید. از منظر نهج‌البلاغه، شناخت صحیح انسان، جامعه، قدرت و حکومت زمانی امکان‌پذیر است که بر پایه معرفت توحیدی استوار باشد. امام علی(ع) در آغاز نهج‌البلاغه، با توصیف خداوند به‌عنوان خالق، مدبر و مالک مطلق هستی، بنیان

جهان‌بینی توحیدی را ترسیم می‌کند و انسان را به تعقل در نظام آفرینش و شناخت جایگاه خویش در برابر پروردگار فرا می‌خواند (نهج‌البلاغه، خطبه/۱). همچنین در خطبه ۱۸۵، توحید و شناخت صفات الهی را اساس هدایت و سعادت انسان معرفی می‌کند. بر این اساس، عقلانیت سیاسی در اندیشه علوی، برخلاف عقلانیت سکولار که بر خودبنیادی عقل انسانی استوار است، در چارچوب عبودیت الهی معنا می‌یابد و غایت آن نه صرفاً حفظ قدرت یا افزایش کارآمدی، بلکه تحقق عدالت، هدایت جامعه و تأمین خیر عمومی است (جعفری، ۱۳۸۲: ۲۴۵/۱–۲۵۲؛ مطهری، ۱۳۷۰: ۶۲–۷۰). ازاین‌رو، مشروعیت حکومت نیز از حاکمیت مطلق خداوند سرچشمه می‌گیرد و حاکم، قدرت را امانتی الهی برای اجرای حق و اقامه عدالت می‌داند، نه ابزاری برای سلطه و منفعت شخصی (نهج‌البلاغه، خطبه/۱۳۱؛ نامه/۵۳).

یکی از مهم‌ترین آثار جهان‌بینی توحیدی در نهج‌البلاغه، تبدیل عدالت به بنیادی‌ترین اصل تنظیم‌کننده روابط سیاسی و اجتماعی است. در اندیشه امام علی(ع)، عدالت نتیجه قرارداد اجتماعی یا توافق اکثریت نیست، بلکه تجلی اراده حکیمانه الهی در عرصه زندگی اجتماعی است؛ ازاین‌رو، معیار مشروعیت حکومت، شیوه اعمال قدرت و رعایت حقوق مردم بر محور عدالت تعریف می‌شود (نهج‌البلاغه، خطبه/۲۱۶). از منظر امام علی(ع)، مسئولیت‌پذیری حاکمان نیز ریشه در همین نگرش توحیدی دارد؛ زیرا کارگزار حکومت، پیش از آنکه خود را در برابر مردم مسئول بداند، در برابر خداوند پاسخگو است و همین احساس مسئولیت الهی او را به رعایت امانت، پرهیز از ظلم و صیانت از بیت‌المال و حقوق عمومی ملزم می‌سازد (نهج‌البلاغه، نامه‌های ۵ و ۵۳). افزون بر این، حقوق مردم نیز در اندیشه علوی منشأ الهی دارد. امام علی(ع) در خطبه ۲۱۶ با تبیین رابطه متقابل حقوق حاکم و مردم، تأکید می‌کند که بقای حکومت و اصلاح جامعه در گرو رعایت متقابل این حقوق است. ازاین‌رو، عدالت، مسئولیت‌پذیری و حقوق مردم سه ضلع یک منظومه توحیدی هستند که مشروعیت و کارآمدی حکومت را تضمین می‌کنند (جعفری، ۱۳۸۲: ۴۰۵/۱۱–۳۸۹؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۸۲: ۱۸۷–۱۹۹).

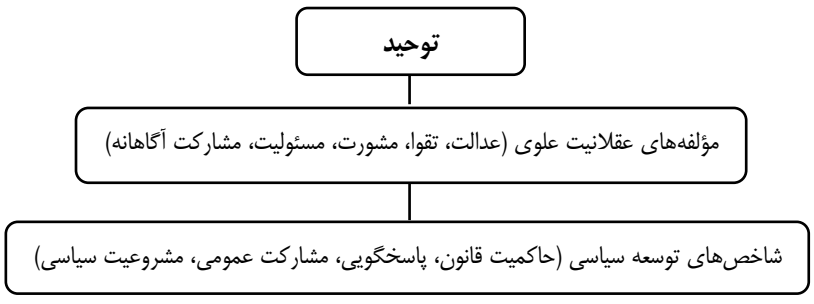
بر این اساس، تحلیل نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که عقلانیت سیاسی علوی بر بنیانی عمیق‌تر از محاسبات صرف مدیریتی و عقلانیت ابزاری استوار است و تمامی مؤلفه‌های آن از جهان‌بینی توحیدی سرچشمه می‌گیرند. در این چارچوب، عدالت، تقوا، مسئولیت‌پذیری، مشورت و مشارکت آگاهانه مردم اصولی مستقل و منفک از یکدیگر نیستند، بلکه تجلی‌های عینی عقلانیت توحیدی در عرصه سیاست و حکمرانی محسوب می‌شوند. توحید، جهت‌گیری حکومت را تعیین می‌کند؛ عدالت، معیار اعمال قدرت را شکل می‌دهد؛ تقوا، سلامت اخلاقی زمامداران را تضمین می‌کند؛ مسئولیت‌پذیری، پاسخگویی در برابر خداوند و مردم را نهادینه می‌سازد؛ و مشورت و مشارکت مردم، زمینه تحقق خیر عمومی و اصلاح امور جامعه را فراهم می‌آورد (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳؛ حکمت/۱۶۱؛ خطبه/۳۴)؛ بنابراین، تفاوت بنیادین عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه با الگوهای رایج توسعه سیاسی، در همین مبنای توحیدی نهفته است؛ مبنایی که میان عقل، اخلاق، عدالت، حقوق مردم و کارآمدی سیاسی پیوندی درونی و ناگسستنی برقرار می‌کند و

الگویی جامع برای حکمرانی اسلامی و توسعه سیاسی عدالت‌محور ارائه می‌دهد (مطهری، ۱۳۷۰: ۱۰۳–۱۱۲؛ جعفری، ۱۳۸۶: ۱۵۵–۱۷۲؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۸۲: ۲۵۳–۲۶۸).

۳. مدل مفهومی نظری

در جمع‌بندی نهایی و براساس مرور تطبیقی نظریه‌های عقلانیت و توسعه سیاسی، می‌توان سه مؤلفه محوری عقلانیت سیاسی علوی را شناسایی کرد که هر یک نقش بنیادینی در شکل‌دهی به الگوی بومی توسعه سیاسی ایفا می‌کنند. نخست، عدالت به‌عنوان هسته مرکزی عقلانیت علوی، زمینه‌ساز حاکمیت قانون و مشروعیت سیاسی است و تضمین می‌کند که قدرت و تصمیم‌گیری در چارچوب اصول اخلاقی و الهی سامان یابد. دوم، مسئولیت‌پذیری حاکمان و کارگزاران، پایه پاسخگویی و اعتماد عمومی را شکل می‌دهد و از طریق نظارت درونی و تعهد اخلاقی، سلامت و کارآمدی نظام سیاسی را تقویت می‌کند. سوم، مشارکت آگاهانه مردم به‌مثابه شاخص پویایی و پایداری نظام سیاسی، نقش مردم را از سطح تبعیت صرف به سطح کنشگری عقلانی و نظارتی ارتقا می‌دهد. این سه مؤلفه در پیوند با یکدیگر، چارچوبی نظری و مفهومی برای تبیین عقلانیت علوی فراهم می‌کنند که می‌تواند مبنایی برای بازسازی الگوی توسعه سیاسی در جوامع اسلامی معاصر باشد.

مدل مفهومی پیشنهادی این پژوهش بر اساس یافته‌های چارچوب نظری و پیشینه پژوهش، نشان می‌دهد که پنج مؤلفه محوری عقلانیت علوی شامل: ۱. عدالت؛ ۲. تقوا؛ ۳. مشورت؛ ۴. مسئولیت‌پذیری؛ ۵. مشارکت آگاهانه مردم با شاخص‌های توسعه سیاسی مدرن مرتبط هستند: ۱. حاکمیت قانون؛ ۲. پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری؛ ۳. مشارکت عمومی و ۴. مشروعیت سیاسی. همه این‌ها ذیل اصل توحید قرار می گیرند.

نمودار ۱. مدل مفهومی نظری

در مدل مفهومی پیشنهادی، مؤلفه‌های عقلانیت علوی با شاخص‌های توسعه سیاسی مدرن به گونه‌ای پیوند خورده‌اند که هم جنبه اخلاقی و هم کارآمدی سیاسی را پوشش می‌دهد. عدالت (حاکمیت قانون) بدین معناست که عدالت اخلاقی و الهی محور، پایه تصمیم‌گیری‌ها و اجرای قوانین را شکل می‌دهد و تضمین‌کننده نظم و کارآمدی نهادی در فرآیندهای سیاسی است. مسئولیت‌پذیری (پاسخگویی)

نشان می‌دهد که پاسخگویی حاکمان و کارگزاران به مردم و خداوند، مشروعیت و اعتماد عمومی را تقویت می‌کند و مانع سوءاستفاده و فساد می‌شود.

همچنین، مشارکت آگاهانه (مشارکت عمومی) بیانگر آن است که نقش فعال مردم در تصمیم‌گیری و نظارت، مشروعیت، پویایی و توسعه سیاسی را ارتقا می‌دهد و فرآیندهای حکمرانی را با واقعیت‌های اجتماعی همسو می‌کند. این مدل نشان می‌دهد که عقلانیت علوی نه صرفاً یک رویکرد اخلاقی و الهیاتی است، بلکه قابلیت ترجمه به شاخص‌های عملی توسعه سیاسی را دارد و می‌تواند چارچوب نظری بومی و کاربردی برای سیاست‌ورزی و توسعه در جوامع اسلامی فراهم آورد.

این مؤلفه‌ها در مدل مفهومی پژوهش با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر تطبیق داده می‌شوند تا الگویی بومی، اخلاق‌محور و کارآمد از توسعه سیاسی در جهان اسلام ارائه گردد.

۴. روش انجام پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی، تحلیلی–تفسیری[1] است و با هدف شناسایی مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه و تطبیق آن با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر طراحی شده است. این رویکرد امکان می‌دهد تا با تمرکز بر محتوای متنی، عمق مفهومی و بار اخلاقی و ارزشی اندیشه علوی تحلیل شود و مؤلفه‌های کلیدی آن استخراج گردد.

۴-۱. روش گردآوری داده‌ها

داده‌های پژوهش عمدتاً به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شده‌اند. منابع اصلی شامل متن نهج‌البلاغه (خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها) است که به موضوع سیاست، عدالت، عقلانیت و حکمرانی مرتبط هستند. برای غنای پژوهش، از تحقیقات پیشین، تفسیرهای معتبر نهج‌البلاغه و آثار متفکران فلسفه سیاسی اسلامی نیز بهره‌گیری شده است.

۴-۲. جامعه و نمونه پژوهش

جامعه آماری پژوهش، تمامی گزاره‌های مرتبط با سیاست و عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه است. از میان این جامعه، نمونه‌ای شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های مرتبط با عدالت، مسئولیت، مشورت، مشارکت مردم و تدبیر سیاسی انتخاب شده است. نمونه انتخابی با توجه به غنای مفهومی و تنوع موضوعی گزاره‌ها انجام شده و سعی بر آن بوده که طیف کامل ابعاد عقلانیت علوی پوشش داده شود.

1. Analytical–Interpretive

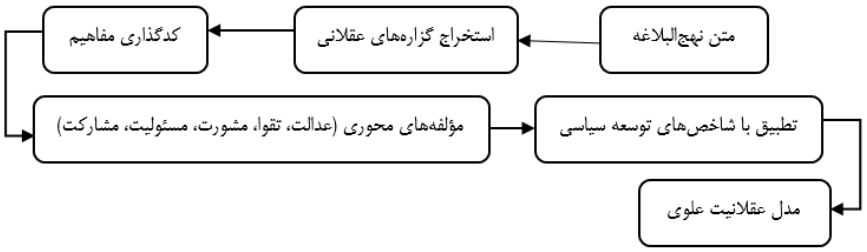
۳-۴. روش تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها به‌صورت تحلیل محتوای متنی[۱] و کدگذاری مفهومی[۲] انجام شده است. این تحلیل در سه سطح اصلی صورت گرفته است: ۱. سطح زبانی[۳]: بررسی واژه‌ها و عبارات کلیدی مرتبط با عقلانیت، عدالت، تقوا و مسئولیت در متن نهج‌البلاغه. ۲. سطح معنایی[۴]: استخراج مفاهیم نهفته در گزاره‌ها و بررسی بار اخلاقی، ارزشی و کارکردی آن‌ها. ۳. سطح گفتمانی[۵]: تحلیل ارتباط گزاره‌ها با مفاهیم توسعه سیاسی معاصر، شناسایی الگوهای نظری و مقایسه با نظریه‌های عقلانیت و توسعه سیاسی مدرن (وبر، هابرماس، گیدنز؛ هانتینگتون، الموند و پاول).

۴-۴. ابزار و مدل مفهومی روش‌شناسی

ابزار تحلیل در این پژوهش شامل جدول‌ها و ماتریس‌های کدگذاری مفهومی است که در آن گزاره‌های نهج‌البلاغه براساس مؤلفه‌های عقلانیت علوی دسته‌بندی شده‌اند. مؤلفه‌های اصلی شامل عدالت، مسئولیت‌پذیری، مشارکت آگاهانه، مشورت و تقوا است. این مؤلفه‌ها سپس با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر (حاکمیت قانون، پاسخگویی، مشارکت عمومی، کارآمدی) تطبیق داده شده‌اند.

مدل مفهومی روش‌شناسی پژوهش به‌صورت زیر ترسیم می‌شود:

نمودار ۲. مدل مفهومی روش‌شناسی

در این مدل، تحلیل به‌گونه‌ای طراحی شده است که علاوه‌بر استخراج مؤلفه‌ها، امکان مقایسه تطبیقی با نظریه‌های توسعه سیاسی مدرن فراهم شود. این رویکرد به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا علاوه‌بر تبیین ابعاد عقلانیت علوی، ظرفیت‌های آن را در طراحی چارچوب توسعه سیاسی بومی و اخلاق‌محور بررسی کند.

2. Textual Content Analysis
3. Conceptual Encoding
4. Lexical
5. Semantic
6. Discursive

۵-۴. اعتبارسنجی

برای اطمینان از صحت و اعتبار داده‌ها، از مثلث‌سازی منابع[1] (نهج‌البلاغه، تفسیرهای معتبر، مطالعات پیشین) و تأیید کارشناسان حوزه فلسفه سیاسی اسلامی استفاده شده است. این امر امکان سنجش صحت مفاهیم استخراج‌شده و تطبیق آن‌ها با شاخص‌های نظری و عملی توسعه سیاسی را فراهم می‌کند.

۵. یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش بر مبنای گزاره‌های منتخب نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که عقلانیت سیاسی در اندیشه علوی نه صرفاً عقل ابزاری یا تکنوکراتیک است، بلکه عقلانیتی اخلاق‌محور، عدالت‌محور و مشارکتی محسوب می‌شود. این عقلانیت با شاخص‌های توسعه سیاسی مدرن همپوشانی دارد و می‌تواند الگویی بومی و کاربردی برای سیاست‌ورزی در جوامع اسلامی معاصر ارائه دهد. یافته‌های پژوهش در هفت محور کلیدی دسته‌بندی شده‌اند: عدالت، تقوا، مشورت، مسئولیت‌پذیری، مشارکت آگاهانه، تدبیر و واقع‌گرایی و در نهایت جمع‌بندی مدل مفهومی عقلانیت علوی.

۵-۱. عدالت به‌مثابه بنیاد عقلانیت سیاسی

عدالت یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه است و به‌عنوان معیار اصلی تصمیم‌گیری عقلانی مطرح می‌شود. در خطبه ۱۵، امام علی(ع) عدالت را به‌مثابه چراغ هدایت برای حاکم معرفی می‌کند که بدون آن هیچ حکمرانی پایدار نخواهد بود. عدالت در این دیدگاه نه صرفاً توزیع منابع بلکه تضمین حقوق عمومی، رعایت انصاف و پیشگیری از تبعیض است.

در خطبه ۲۱۶، امام علی(ع) تأکید می‌کند که حاکم باید در تصمیم‌های سیاسی، معیار خود را عدالت قرار دهد و هر اقدام را بر پایه خیر عمومی و رعایت حقوق مردم سنجش کند. این نگاه نشان می‌دهد که عقلانیت علوی، پیوند ناگسستنی با عدالت دارد و تصمیمات سیاسی بدون رعایت آن عقلانی محسوب نمی‌شوند.

نامه ۵۳ نیز نمونه بارز این نگاه است. امام به مالک اشتر توصیه می‌کند که عدالت را به‌عنوان معیار مدیریت شهرها و اداره منابع رعایت کند و برخورد با مردم، کارگزاران و دشمنان را براساس اصول اخلاقی و حقوقی شکل دهد (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

بنابراین، عدالت در نهج‌البلاغه علاوه‌بر ارزش اخلاقی، به رکن اصلی توسعه سیاسی بدل می‌شود؛ زیرا بدون عدالت، هیچ ساختار نهادی و مشارکت عمومی پایدار نخواهد بود.

۵-۲. تقوا و خودکنترلی قدرت

1. Triangulation

تقوا و خودکنترلی یکی دیگر از مؤلفه‌های کلیدی عقلانیت سیاسی علوی است که نشان‌دهندهٔ پیوند عقل و اخلاق در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است. حکمت‌های ۳۱ و ۴۴ بیانگر این است که حاکمان باید بر امیال و نفسانیات خود مسلط باشند و از قدرت برای منافع شخصی یا گروهی استفاده نکنند.

در حکمت ۳۱، امام علی(ع) عقل و تقوا را دو بازوی هم‌افزا در هدایت جامعه معرفی می‌کند و هشدار می‌دهد که فقدان تقوا، عقل سیاسی را به ابزار فساد و سوء استفاده تبدیل می‌کند.

حکمت ۴۴ نیز اهمیت خودکنترلی و پرهیز از تکبر و خودمحوری را یادآوری می‌کند و نشان می‌دهد که تصمیم‌های سیاسی باید با رعایت اصول اخلاقی همراه باشد. این مؤلفه، عقلانیت اخلاقی را تضمین می‌کند و آن را از عقلانیت صرفاً ابزاری متمایز می‌سازد.

۳-۵. مشورت و گفت‌وگوی عقلانی با مردم

یکی دیگر از شاخصه‌های برجسته عقلانیت سیاسی علوی، مشورت و گفت‌وگوی عقلانی با مردم است. مفهوم شورا و مشورت در نهج‌البلاغه به‌ویژه در نامه ۵۳ و برخی خطبه‌ها به روشنی مطرح شده است. امام علی(ع) توصیه می‌کند که حاکم با مشورت با کارگزاران شایسته و مردم باخبر، تصمیمات خود را اتخاذ کند تا از خطا و سوء مدیریت جلوگیری شود.

این رویکرد با عقلانیت ارتباطی هابرماس همخوانی دارد، زیرا بر گفت‌وگو، اجماع و تفاهم جمعی تأکید دارد. تفاوت مهم آن با عقلانیت غربی این است که در نهج‌البلاغه مشورت نه صرفاً ابزار کارآمدی، بلکه امر اخلاقی و مسئولانه‌ای است که به تحقق عدالت و خیر عمومی منجر می‌شود.

۴-۵. مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی سیاسی

مسئولیت‌پذیری، شاخص دیگری است که نشان‌دهنده ابعاد اخلاقی و تدبیری عقلانیت سیاسی است. در نامه‌های امام علی(ع) به کارگزاران، به‌ویژه نامه‌های ۵ و ۵۳، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی به خداوند و مردم مورد تأکید قرار گرفته است.

امام علی(ع) کارگزاران را به پاسخگویی نسبت به تصمیمات و عملکردشان فرا می‌خواند و هشدار می‌دهد که کوتاهی یا ظلم در اداره امور، نه‌تنها مشروعیت حکومت را تهدید می‌کند بلکه عواقب اخلاقی نیز دارد. این دیدگاه نشان می‌دهد که عقلانیت علوی با پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری تعریف می‌شود و سیاستمدار عاقل کسی است که هم به معیارهای اخلاقی پایبند باشد و هم عملکرد خود را به اطلاع جامعه برساند.

۵-۵. مشارکت آگاهانه مردم

مؤلفه دیگر عقلانیت سیاسی علوی، مشارکت آگاهانه مردم است. امام علی(ع) مشروعیت حکومت را وابسته به آگاهی، مشارکت و رضایت مردم می‌داند. این نکته در خطبه‌ها و نامه‌های متعدد دیده می‌شود و نشان می‌دهد که بدون مشارکت مردم، هیچ حکمرانی پایدار و اخلاق‌محور نمی‌تواند شکل گیرد.

این مؤلفه با شاخص «مشارکت سیاسی» در نظریه‌های توسعه (هانتینگتون، الموند و پاول) همپوشانی دارد، اما تفاوت آن در این است که مشارکت در نهج‌البلاغه هم ارزشی و هم ابزاری است؛ هم زمینه توسعه سیاسی را فراهم می‌کند و هم تحقق عدالت و مسئولیت‌پذیری را تضمین می‌کند.

۶-۵. تدبیر و واقع‌گرایی در حکومت

امام علی(ع) در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، عقل و تجربه را تلفیق می‌کند و از ایدئالیسم صرف اجتناب می‌کند. این ویژگی نشان‌دهنده واقع‌گرایی و تدبیر در حکومت است. در تحلیل خطبه‌ها و نامه‌ها، مشاهده می‌شود که امام با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، تصمیمات عقلانی می‌گیرد که هم عدالت و اخلاق را رعایت کند و هم با واقعیت‌های موجود سازگار باشد.

تدبیر در نهج‌البلاغه، برخلاف عقلانیت ابزاری غربی که صرفاً کارآمدی را مدنظر دارد، ترکیبی از تجربه، اخلاق و عقل است و نقش مهمی در توسعه سیاسی پایدار ایفا می‌کند.

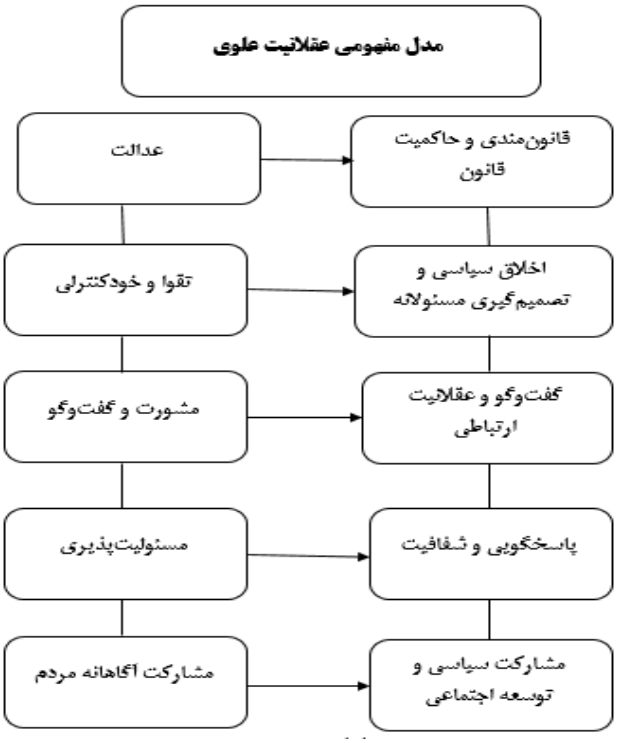
۷-۵. جمع‌بندی و مدل مفهومی نهایی

با توجه به تحلیل هفت محور فوق، می‌توان مدل مفهومی عقلانیت سیاسی علوی را به‌صورت جدول زیر ترسیم کرد:

جدول ۱. جمع‌بندی نهایی یافته‌ها

مؤلفه‌های عقلانیت علوی	شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر
عدالت	قانون‌مندی و حاکمیت قانون
تقوا و خودکنترلی	اخلاق سیاسی و پاسخگویی
مشورت و گفت‌وگو	فرآیندهای مشارکتی و گفت‌وگو
مسئولیت‌پذیری	پاسخگویی و مشروعیت
مشارکت آگاهانه مردم	توسعه سیاسی و مشارکت عمومی

مدل مفهومی نشان می‌دهد که مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه، همزمان ارزش‌های اخلاقی و شاخص‌های توسعه سیاسی را پوشش می‌دهند و هر یک با شاخص‌های عملی متناظر پیوند دارند:

نمودار ۳. مدل مفهومی نهایی پژوهش

در مدل مفهومی نهایی، مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه با شاخص‌های عملی توسعه سیاسی پیوندی مستقیم دارند و هم جنبه‌های اخلاقی و هم کارآمدی سیاسی را پوشش می‌دهند. عدالت به‌عنوان بنیان عقلانیت علوی، معیار تصمیم‌گیری‌ها و اجرای قوانین را شکل می‌دهد و تضمین‌کننده نظم و قانون‌مندی در ساختارهای نهادی است. تقوا و خودکنترلی قدرت، اخلاق و مسئولیت‌پذیری حاکمان را تقویت می‌کند و از فساد و سوءمدیریت جلوگیری می‌نماید. مشورت و گفت‌وگوی عقلانی با مردم و کارشناسان، تصمیم‌ها را واقع‌گرا و هماهنگ با نیازهای اجتماعی می‌سازد و فرآیند حکمرانی را تقویت می‌کند.

همچنین، مسئولیت‌پذیری حاکمان و پاسخگویی آن‌ها به مردم و ارزش‌های اخلاقی، اعتماد عمومی و مشروعیت سیاسی را افزایش می‌دهد. مشارکت آگاهانه مردم در تصمیم‌گیری‌ها و نظارت، پویایی و توسعه سیاسی را ارتقا می‌دهد و زمینه تحقق حکمرانی مطلوب را فراهم می‌آورد؛ بنابراین، این مدل نشان می‌دهد که عقلانیت علوی نه‌تنها یک رویکرد اخلاقی و دینی است، بلکه قابلیت عملیاتی شدن دارد و می‌تواند به‌عنوان چارچوب نظری و کاربردی برای سیاست‌ورزی و توسعه سیاسی بومی در جوامع اسلامی مورداستفاده قرار گیرد.

۶. بحث و تفسیر تطبیقی

پس از تحلیل نظام‌مند متن نهج‌البلاغه و استخراج مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی بر پایه مفروضات درونی آن، مرحله بعدی پژوهش، برقراری گفت‌وگوی انتقادی میان این الگوی عقلانیت و نظریه‌های توسعه سیاسی و عقلانیت در اندیشه مدرن است. هدف این بخش، همسان‌انگاری یا تطبیق مستقیم اندیشه امام علی(ع) با دیدگاه‌های متفکرانی چون وبر، هابرماس و گیدنز نیست؛ زیرا هر یک از این رویکردها بر مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی متفاوتی استوارند. ازاین‌رو، ابتدا مبانی توحیدی عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه تبیین و سپس نسبت آن با عقلانیت مدرن در چارچوب تحلیل تطبیقی و با تأکید بر تفاوت مفروضات نظری دو سنت فکری بررسی می‌شود. در این چارچوب، نظریه‌های مدرن نه به‌عنوان معیار داوری اندیشه علوی، بلکه به‌مثابه چارچوبی برای آشکار ساختن نقاط اشتراک، تفاوت و ظرفیت‌های هر دو رویکرد در مواجهه با مسائل حکمرانی و توسعه سیاسی مورد استفاده قرار می‌گیرند. بر این اساس، مؤلفه‌های عقلانیت علوی از طریق تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری نظام‌مند خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه استخراج شده و سپس در یک گفت‌وگوی انتقادی با نظریه‌های معاصر قرار گرفته‌اند. این رویکرد، ضمن پرهیز از تحمیل مفروضات دنیای مدرن بر متون کلاسیک اسلامی، امکان ارزیابی ظرفیت‌های عقلانیت علوی برای بازاندیشی مسائل توسعه سیاسی و حکمرانی در جهان معاصر را فراهم می‌آورد.

۶-۱. مقایسه مؤلفه‌های عقلانیت علوی با نظریه‌های توسعه سیاسی

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که مؤلفه‌های پنج‌گانه عقلانیت سیاسی علوی (عدالت، تقوا، مشورت، مسئولیت‌پذیری و مشارکت آگاهانه مردم) با شاخص‌های اصلی توسعه سیاسی مدرن هم‌پوشانی دارند، اما تمایز بنیادی آن‌ها در محور ارزش‌ها و اخلاق است. در نظریه‌های کلاسیکی همچون الموند و پاول (۱۹۷۸)، توسعه سیاسی در گرو نهادینه‌سازی، قانون‌مندی و کارکرد مؤثر ساختارهای سیاسی تعریف می‌شود، درحالی‌که در نهج‌البلاغه، عدالت نه یک ابزار نهادی، بلکه بنیان عقلانیت و شرط مشروعیت سیاسی است. امام علی(ع) در خطبه ۱۵ تصریح می‌کند که «**العدل أساسٌ به قِوامُ العالم**»، یعنی عدالت محور قوام جامعه و سیاست است. از این منظر، حاکمیت قانون نتیجه عدالت اخلاقی است، نه صرفاً فرآیند حقوقی.

در محور تقوا و اخلاق سیاسی، نظریه‌های مدرن معمولاً ارزش‌ها را از توسعه تفکیک می‌کنند؛ اما در عقلانیت علوی، اخلاق و خودکنترلی قدرت، رکن اصلی تصمیم‌گیری عقلانی محسوب می‌شوند (نهج‌البلاغه، حکمت/۳۱ و ۴۴). در این نگاه، سیاست بدون اخلاق منجر به فساد و ازهم‌گسیختگی مشروعیت می‌شود.

در زمینه مشورت و مشارکت آگاهانه، عقلانیت ارتباطی یورگن هابرماس (۱۳۸۴) که بر گفت‌وگوی عقلانی و مشارکت دموکراتیک تأکید دارد، نزدیک‌ترین هم‌پوشانی را با اندیشه علوی دارد. امام علی(ع) در نامه ۵۳، مشورت با نخبگان و مردم را نه ابزار کارآمدی بلکه تکلیف اخلاقی و سیاسی می‌داند.

همچنین، در مؤلفه مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی، شباهت‌هایی با شاخص‌های پاسخگویی در نظریه‌های توسعه (هانتینگتون، ۱۳۹۲) وجود دارد، اما در منطق علوی، مسئولیت‌پذیری از جنس الهی و اخلاقی است. پاسخگویی حاکم نه‌تنها به مردم، بلکه به خداوند است و مشروعیت او از این دو نوع مسئولیت سرچشمه می‌گیرد. در نتیجه، عقلانیت علوی ضمن هم‌پوشانی با شاخص‌های مدرن، آن‌ها را در افق اخلاق و معنویت بازتعریف می‌کند و الگویی انسانی‌تر از توسعه سیاسی ارائه می‌دهد.

۶-۲. نقد عقلانیت ابزاری در برابر عقلانیت اخلاقی

عقلانیت ابزاری که در آثار ماکس وبر (۱۳۹۵) برجسته است، مبتنی بر کارآمدی، محاسبه سود و زیان و حذف ارزش‌ها از سیاست است. این نوع عقلانیت توانسته است نظام‌های بوروکراتیک مؤثر بسازد، اما به تعبیر بسیاری از فیلسوفان سیاسی، به بحران معنا و اخلاق در سیاست مدرن منجر شده است. در مقابل، عقلانیت اخلاقی علوی، به‌ویژه در خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه، بر پیوند عقل، عدالت و معنویت تأکید دارد. در این چارچوب، عقلانیت سیاسی تنها زمانی اصیل است که تصمیم‌گیری‌ها در خدمت خیر عمومی، عدالت اجتماعی و رضایت الهی باشند.

نامه ۵۳ امام علی(ع) به مالک اشتر نمونه‌ای روشن از عقلانیت اخلاقی است که در آن حاکم به اعتدال، انصاف، مهربانی با مردم و مراقبت از خویش در برابر وسوسه قدرت دعوت می‌شود. چنین عقلانیتی با عقلانیت ابزاری تفاوت بنیادین دارد؛ زیرا به‌جای سودمندی صرف، به مشروعیت، اعتماد عمومی و پایداری سیاسی می‌انجامد.

بدین‌ترتیب، درحالی‌که عقلانیت ابزاری به کارآمدی کوتاه‌مدت می‌انجامد، عقلانیت اخلاقی علوی توسعه‌ای پایدار، انسانی و عادلانه را پی می‌ریزد و میان سیاست و اخلاق سازگاری برقرار می‌کند.

۶-۳. پیوند عقلانیت دینی با کارآمدی سیاسی

یکی از یافته‌های مهم تحلیل تطبیقی این است که عقلانیت دینی نه‌تنها مانع کارآمدی سیاسی نیست، بلکه زمینه‌ساز آن است. مؤلفه‌های عقلانیت علوی نشان می‌دهند که هرگاه عدالت، تقوا، مشورت و مسئولیت‌پذیری در سیاست رعایت شوند، نتایج عینی آن، کارآمدی نهادی، نظم اجتماعی و اعتماد عمومی خواهد بود.

عدالت در این چارچوب، موجب قانون‌مندی، نظم تصمیم‌گیری و اعتماد به نظام حقوقی می‌شود. تقوا و خودکنترلی از فساد، تبعیض و سوءاستفاده جلوگیری می‌کند و مشروعیت اخلاقی حاکمیت را بالا می‌برد. مشورت و مشارکت مردم نیز تصمیم‌ها را واقع‌بینانه‌تر و اجتماعی‌تر می‌سازد، زیرا با شناخت واقعی

از نیازها و ظرفیت‌های جامعه همراه است. نهایتاً، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی سبب افزایش اعتماد، سرمایه اجتماعی و ثبات سیاسی می‌شود.

به‌این‌ترتیب، عقلانیت علوی نه‌تنها بر اخلاق و معنویت استوار است، بلکه بنیان کارآمدی نهادی را نیز می‌سازد و نشان می‌دهد که توسعه سیاسی اسلامی می‌تواند عقلانی، اخلاقی و اجرایی به‌طور همزمان باشد.

۴-۶. پیشنهاد چارچوب بومی برای توسعه سیاسی اسلامی

بر پایه تحلیل‌های فوق، می‌توان چارچوب بومی زیر را برای توسعه سیاسی اسلامی پیشنهاد کرد که هم‌زمان بر عقلانیت، اخلاق و کارآمدی استوار است:

۱. عدالت (قانون‌مندی و حاکمیت قانون): عدالت به‌عنوان معیار تصمیم‌های سیاسی باید در همه سطوح حکمرانی رعایت شود تا قانون مشروعیت یابد و نظم نهادی شکل گیرد.

۲. تقوا و خودکنترلی (اخلاق سیاسی و پاسخگویی): پیوند اخلاق با قدرت، مانع فساد و سوء مدیریت است و سیاست را از خودکامگی دور می‌کند.

۳. مشورت (گفت‌وگوی عقلانی و مشارکت جمعی): تصمیم‌گیری سیاسی باید بر پایه گفت‌وگو با نخبگان و مردم آگاه باشد تا عقلانیت اجتماعی و رضایت عمومی حاصل شود.

۴. مسئولیت‌پذیری (پاسخگویی و مشروعیت): کارگزاران باید در برابر مردم و ارزش‌های دینی پاسخگو باشند تا اعتماد و ثبات سیاسی حفظ شود.

۵. مشارکت آگاهانه مردم (توسعه سیاسی و مشروعیت پایدار): حضور فعال مردم در تصمیم‌سازی و نظارت، موتور پویایی سیاسی و تضمین‌کننده تداوم عدالت و قانون است.

این مدل نشان می‌دهد که عقلانیت علوی صرفاً یک نظریه اخلاقی نیست، بلکه چارچوبی عملی برای توسعه سیاسی در جوامع اسلامی است. ترکیب عدالت، تقوا، مشورت و مشارکت در قالب عقلانیت اخلاقی، می‌تواند همزمان به تحقق قانون‌مندی، پاسخگویی و کارآمدی نهادی بینجامد. چنین الگویی در برابر بحران‌های سیاست مدرن– از فساد تا بی‌اعتمادی اجتماعی– پاسخی نظری و عملی ارائه می‌دهد و راه را برای شکل‌گیری «توسعه سیاسی اسلامیِ اخلاق‌محور» هموار می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه و بررسی نسبت آن با شاخص‌های توسعه سیاسی معاصر انجام شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که عقلانیت سیاسی در اندیشه علوی نه صرفاً عقل ابزاری یا تکنوکراتیک، بلکه عقل اخلاق‌محور، عدالت‌مدار و مشارکتی است. مؤلفه‌های کلیدی این عقلانیت شامل عدالت، تقوا و خودکنترلی، مشورت و گفت‌وگوی عقلانی با مردم، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی، مشارکت آگاهانه مردم و تدبیر و واقع‌گرایی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است. هر یک از این

مؤلفه‌ها، علاوه بر بار اخلاقی و ارزشی، با شاخص‌های توسعه سیاسی مدرن مانند حاکمیت قانون، مشارکت سیاسی، پاسخگویی و کارآمدی همپوشانی دارد، اما با تفاوت بنیادین در محور ارزش‌ها و اخلاق.

تحلیل تطبیقی نشان داد که عقلانیت ابزاری غربی، گرچه در بهینه‌سازی فرآیندها و افزایش کارآمدی نقش دارد، اما بدون پیوند با اخلاق، عدالت و مسئولیت‌پذیری، نمی‌تواند توسعه سیاسی پایدار و مشروع ایجاد کند. در مقابل، عقلانیت علوی، با تلفیق عدالت، تقوا، مشورت و مشارکت مردم، قادر است هم کارآمدی سیاسی و هم اعتبار اخلاقی و مشروعیت اجتماعی را تضمین کند. به‌عبارت‌دیگر، نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که توسعه سیاسی واقعی بدون توجه به ارزش‌های اخلاقی و مشارکت جمعی امکان‌پذیر نیست و عقلانیت اخلاقی و دینی می‌تواند چارچوبی پایدار برای سیاست‌ورزی فراهم آورد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که «توحید» مبنای هستی‌شناختی و ارزشی عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه است و تمامی مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی، از جمله عدالت، تقوا، مسئولیت‌پذیری، مشورت و مشارکت آگاهانه، از این جهان‌بینی توحیدی سرچشمه می‌گیرند. در این منظومه، عدالت مهم‌ترین تجلی سیاسی توحید و هسته عملیاتی حکمرانی علوی محسوب می‌شود و از طریق آن، حاکمیت قانون، پاسخگویی، مشارکت عمومی و مشروعیت سیاسی تحقق می‌یابد.

یکی دیگر از دستاوردهای مهم این پژوهش، روشن شدن پیوند عقلانیت دینی با کارآمدی سیاسی است. عدالت و تقوا، علاوه‌بر نقش اخلاقی، موجب قانون‌مندی، نظم و کاهش فساد در مدیریت سیاسی می‌شوند. مشورت و مشارکت مردم، تصمیم‌گیری‌ها را با واقعیت‌های اجتماعی همسو می‌سازد و مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی، اعتماد عمومی و سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد؛ بنابراین، اندیشه علوی نشان می‌دهد که اخلاق و عقلانیت عملی از هم تفکیک‌ناپذیرند و توسعه سیاسی پایدار تنها زمانی تحقق می‌یابد که هر دو عنصر همزمان مدنظر قرار گیرند.

این یافته‌ها ظرفیت نهج‌البلاغه را برای بازسازی نظریه توسعه سیاسی در جهان اسلام برجسته می‌سازد. با بهره‌گیری از مؤلفه‌های عقلانیت علوی، می‌توان چارچوب نظری بومی و اخلاق‌محور برای سیاست‌ورزی و طراحی نظام‌های توسعه سیاسی فراهم کرد که هم ارزش‌های اسلامی را پاس می‌دارد و هم نیازهای عملی جامعه را پاسخ می‌دهد. چنین چارچوبی می‌تواند به‌ویژه در جوامع اسلامی که تجربه توسعه مدرن با محدودیت‌ها و ناکامی‌های اخلاقی مواجه بوده است، راهگشا باشد.

براساس نتایج این پژوهش، پیشنهادهایی برای مطالعات آینده ارائه می‌شود: ۱. طراحی شاخص‌های بومی توسعه سیاسی مبتنی بر عقلانیت علوی: شاخص‌هایی که هم جنبه‌های اخلاقی، عدالت‌محور و مشارکتی را پوشش دهند و هم معیارهای کارآمدی و پاسخگویی را شامل شوند، می‌تواند ابزاری عملی برای پژوهش و سیاست‌گذاری باشد. ۲. مقایسه تطبیقی عقلانیت علوی با نظریه‌های حکمرانی خوب: این مقایسه می‌تواند نشان دهد که چگونه مؤلفه‌های اخلاقی و دینی در حکمرانی، مکمل یا متمایز از مؤلفه‌های معمول در نظریه‌های بین‌المللی هستند و چگونه می‌توان نسخه بومی و کاربردی برای جوامع اسلامی طراحی کرد.

در پایان، می‌توان گفت که عقلانیت سیاسی در نهج‌البلاغه، ترکیبی از عدالت، اخلاق، مشارکت و تدبیر عملی است و می‌تواند الگویی بومی و پایدار برای توسعه سیاسی در جهان اسلام ارائه دهد. این پژوهش نشان داد که بازخوانی آموزه‌های علوی نه‌تنها امکان فهم بهتر اصول حکمرانی اسلامی را فراهم می‌کند، بلکه مسیر جدیدی برای طراحی سیاست‌ها و شاخص‌های توسعه سیاسی مبتنی بر اخلاق و ارزش‌های اسلامی فراهم می‌آورد.

منابع

- *قرآن کریم*، ترجمه الهی قمشه‌ای.
- *نهج‌البلاغه*، ترجمه محمد دشتی.
- آل غفور، سید جلال (۱۳۸۹). مؤلفه‌های توسعه سیاسی در نهج‌البلاغه. *فصلنامه فرهنگ و پژوهش*، ۳(۶)، ۹-۳۱.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۸۲). *ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۸۶). *حکمت اصول سیاسی اسلام: ترجمه و تفسیر فرمان علی علیه‌السلام به مالک اشتر*. مشهد: به نشر وابسته به آستان قدس رضوی.
- جمشیدی، محمدحسین و پروانه زاد، الناز (۱۳۹۹). بازتاب اندیشه و منش سیاسی امام علی علیه‌السلام در آیینه خطبه شقشقیه. *فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه*، ۱۹(۴)، ۳۷-۶۸.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۴). *جامعه علوی در نهج‌البلاغه*. قم: مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه.
- دشتی، محمد (۱۳۸۶). *نهج‌البلاغه*. گردآوری شریف رضی، ترجمه محمد دشتی، قم: بخشایش.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۲). *دولت آفتاب؛ پژوهشی در سیره حکومتی امام علی(ع)*. تهران: خانه اندیشه جوان.
- رشیدی نژاد، مهدی (۱۴۰۳). مبانی عقلانیت سیاسی تمدن ساز علوی در نهج‌البلاغه. *فصلنامه آیین علوی*، ۴(۲)، ۱۵۵-۱۳۱.
- زمانی‌نژاد، سحر و توکلی، عبدالله (۱۴۰۴). الگوی مشارکت دولت و مردم در مدیریت اسلامی مبتنی بر تعالیم نهج‌البلاغه. *فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه*، ۲۴(۱)، ۱۱-۳۵.
- طوسی، خواجه‌نصیرالدین (۱۳۸۵). *اخلاق ناصری*. تصحیح مجتبی مینوی و علینقی منزوی، تهران: خوارزمی.
- فارابی، ابونصر (۱۳۷۹). *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*. ترجمه سیدجعفر سجادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کریمی، محمود و همکاران (۱۳۹۶). مؤلفه‌های عقلانیت سیاسی مردم بر اساس نظام حق و تکلیف در نهج‌البلاغه. *فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه*، ۵ (۱۷)، ۷۵-۹۳.

- لشکر بلوکی، مریم و همکاران (۱۴۰۲). چارچوب معرفتی اعمال قدرت در حکمرانی خوب از منظر حضرت علی(ع). *فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه*، ۲۲ (۴)، ۱۶۵-۱۹۵.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰). *سیری در نهج‌البلاغه*. تهران: صدرا.
- وبر، ماکس (۱۳۹۵). *اقتصاد و جامعه*. ترجمه عباس منوچهری، مصطفی عمادزاده، مهرداد ترابی‌نژاد، تهران: سمت.
- هابرماس، یورگن (۱۳۸۴). *نظریه کنش ارتباطی: عقل و عقلانیت جامعه*. ترجمه توماس مک‌کارتی، کمال پولادی، تهران: موسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۹۲). *نظم سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علم.
- Almond, Gabriel A., Powell, Bingham G. (1978). *Comparative Politics: A Developmental Approach.* Boston: Little, Brown.
- Giddens, Anthony. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.* Berkeley: University of California Press.
- Habermas, Jürgen. (1984). *The Theory of Communicative Action, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society.* Boston: Beacon Press.
- Huntington, Samuel P. (1968). *Political Order in Changing Societies.* New Haven: Yale University Press.
- Pye, Lucian. (1971). *Aspects of Political Development.* Boston: Little, Brown.
- Taylor, Charles. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weber, Max. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology.* Berkeley: University of California Press.